

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ: ПРОБЛЕМА ПЕРІОДИЗАЦІЇ

Розглянуто процес професіоналізації досліджень української культури в ХІХ — на початку ХХІ ст., який поділено на аматорсько-протоакадемічний, теоретико-ідеологічний і фундаментальний етапи.

Ключові слова: наукові дослідження, періодизація, українська культура.

Рассмотрен процесс профессионализации исследований украинской культуры в ХІХ — начале ХХІ в., который разделен на аматорско-протоакадемический, теоретико-идеологический и фундаментальный этапы.

Ключевые слова: научные исследования, периодизация, украинская культура.

The article studies the process of professionalization of Ukrainian culture in the ХІХ –beginning of ХХІ century. This process is divided into amateur-preacademical, theoretical and ideological, fundamental stages.

Key words: scientific studies, periodization, Ukrainian culture.

Проблема періодизації наукових досліджень української культури, яка, на перший погляд, може видатися достатньо «шкільною», звичайно, має широкий академічний сенс. Вона являє собою важливу частину тієї нагальної пропедевтичної роботи, що передуює встановленню парадигмальних засад спеціальності «українська культура». Остання, хоча й зазначена у вітчизняному перелікові наукових спеціальностей лише у 2007 р., насправді вповні відповідає світовій тенденції до локалізації історико-культурологічних досліджень після проголошеного постмодернізмом краху «Великих Ідеологій». Отже, *Ukrainian Studies*, які, поряд з американськими, австрійськими та багатьма іншими «студіями», донині були поширеними в зарубіжних наукових центрах, постають невід’ємною частиною наукової проблематики вітчизняних академічних установ і навчально-дослідних закладів.

Ми не волиємо здійснити розгорнутий огляд з історіографії праць з української історії та культури, започаткований у 1920-х рр. Д. Дорошенком і Д. Багалієм, у радянську добу продовжений М. Марченком, а в пострадянську оновлений В. Кравченком, І. Колесник і П. Кононенко та тиражований авторами численних навчальних посібників. У цій статті маємо на меті визначення основних етапів професіоналізації науки про українську культуру через такі критерії як відокремлення культурологічної тематики і виділення її студій в окрему наукову дисци-

пліну. Натомість, перебіг становлення питома культурологічної думки в Україні розглядається у вітчизняній науковій літературі з двох крайніх (умовно кажучи, надто широкої і надто вузької) позицій.

Надто широка позиція зумовлена тим об'єктивним фактом, що від XI ст., коли на східнослов'янських землях усталилася письмова традиція, доцільно говорити про українознавчі дослідження, розуміючи українознавство як комплекс знань з усіх сфер життя українства — від економіки і політики до архітектури, літератури, живопису, історичного знання та культурної пам'яті. Проте, принаймні для двох останніх століть з історії української культури, вона хибує на два серйозні недоліки. По-перше, до кінця XVIII ст. такий підхід вирішував для української культури не стільки само-рефлексивні, скільки самоідентифікаційні завдання, отже, цілком підпорядковувався провідним на той час у гуманітарному знанні релігійним, етнічним, а потім політичним, але аж ніяк не культурологічним критеріям такого самовизначення. По-друге, зазначений широкий підхід не враховує становлення від кінця XVIII ст. спеціальної культурологічної методології. Ця методологія ще за часів Г. Гердера за всієї своєї недосконалості уможливила відокремлене вивчення явищ матеріальної та духовної культури, а з часів «нової культурної історії» (останнє десятиліття XX ст. — перше десятиліття XXI ст.) почала порушувати питання про вивчення предмета основних гуманітарних дисциплін під власною орудою.

Надто вузький підхід ґрунтується на ототоженні історії та культури українського народу, а розвиток наукових досліджень у цій царині — на відомій концепції М. Гроха — зіставляє з етнографічною, академічною і політичною стадіями національно-визвольного руху. Посилене зацікавлення відповідною проблематикою достатньо виправдане для періоду раннього націодержавотворення в Україні в 1990-і рр. Для фахівців 2000-х рр., як західних (Е. Вільсон, Е. Кінан), так і вітчизняних (Я. Грицак, М. Рябчук), стає очевидним переважання в українській інтелектуальній сфері від давнини до сучасності міфологічного компонента. На цьому компоненті можна успішно базувати визвольні змагання, але аж ніяк не наукові дослідження, особливо після перемоги цих змагань. У науковому сенсі тісний зв'язок українознавчих досліджень з національно-визвольним рухом, хоча й стимулював їх поступ, водночас гальмував виокремлення культури як такої в самостійний об'єкт професійного зацікавлення. Переважало інструментальне розуміння культури як сукупності певних чинників — історичних, політичних, мовних, етнографічних, які відрізняли одну етнічну спільноту від іншої.

Наукові дослідження з української культури XIX — початку XX ст. пропонуємо назвати аматорсько-протоакадемічними. Куль-

турологічні дослідження ще не відокремились від історичних (пізніше — літературних) студій. Яскравий доказ цього — перші синтетичні праці М. Бантиша-Каменського і М. Маркевича. Незважаючи на ідейні розбіжності (адже, як відомо, перший обстоював «великоросійську» версію вітчизняного минулого, а другий — «україномалоросійську»), обидва автори залишили поза військово-політичним тлом викладення культурних надбань українського народу. Позаяк ще з часів Просвітництва побут і вдачу почали вважати невід'ємною складовою «філософської історії» (цим питанням, наприклад, ще в 1785 р. О. Рігельман присвятив дві останні глави у своїй «Літописній оповіді про Малу Росію та її народ і козаків узагалі»). Саме історичні джерела становили більшу частину національно-культурної спадщини, яку акумулювали «Комісія для розбору древних актів», О. Бодянский, а також діячі «Руської трійці» в Західній Україні, передусім Я. Головацький. Передктурологічні студії стимулювалися теоретико-методологічними вимогами романтичної історіографії щодо адекватності (внутрішньої правди) в зображенні побуту, вдачі, спонукань, дій осіб у конкретну історичну епоху. Останню забезпечувало звернення до фольклорних матеріалів. Адже, на відміну від поверхових повідомлень літописів, у піснях народ виражає себе «з глибини душі» [7, с. 45-48]. Однак спроба відтворення національної культурної традиції в поетичних і прозових художніх творах насправді обернулася її перетворенням у міф (пригадаймо, найвідоміший «Шевченків міф України»), щоправда, міф доволі модерновий, спрямований не в «золотий вік» минулого, а на майбутнє відродження.

У сцієнтичній формі «філологія» зберігалася в художній творчості М. Драгоманова, І. Франка, Т. Зінківського і Л. Українки. Останні одночасно творили художню історіософію самостійності та самобутності української історії і культури й уперше піддали критиці доробок своїх попередників, причому з новітніх для свого часу наукових позицій. Якщо, за М. Драгомановим, «в Шевченка не було міцної й ясної думки про поступ в історії», то він залишився з усім своїм доробком, майже євангельським для багатьох тогочасних і сучасних українців, нічим іншим, як «зерном, яке перележало в коморі й не послужило як слід і в свій час, коли було свіже» [5, с. 382, 402].

Водночас, користуючись тими інституційними можливостями, які надавали розбудова освітньої сфери як у Російській, так і в Австро-Угорській імперіях, «протоакадемічна» діяльність Історичного товариства імені Нестора-Літописця в Києві й Історично-філологічного товариства в Харкові, історична наука спромоглася на подальший розвиток попереднього здобутку в знаменитій «Історії України-Руси». Але «соціально-економічне підґрунтя», на якому, відповідно до позитивістських уподобань того часу, вста-

новлював М. Грушевський єдність історії українського народу від IV ст. н. е., залишала доволі мало місця питоמו культурологічній проблематиці. Наприклад, у п'ятому розділі першого тому «Історії» з красномовною назвою «Матеріальна культура» остання на 2/3 зводилася до землеробства, скотарства, торгівлі, лише на 1/3 — до «побуту». Сучасніше бачення культури як сукупності матеріальних і духовних благ трапляється лише одного разу — у четвертому розділі шостого тому. Часто культурні досягнення минулого трактувалися в ідеологічному контексті великої української держави, яка давала сусіднім народам, зокрема російському та білоруському, засадничі підвалини «суспільного й культурного життя» [4, с. 103]. Впливи історико-філологічної минувшини культурологічних досліджень яскраво знаходимо навіть у четвертому десятилітті XX ст. у вступній частині до «Української культури» за редакцією Д. Антоновича, де укладач чітко артикулює своє бачення вивчення культури як її історії [10]. Поясненням причин такого стану справ слід уважати розтягнутість становлення культурології як академічної дисципліни, що почала активно обговорювати питання власної теорії лише із середини XX ст.

У соціокультурному контексті визвольних змагань 1920-х рр. відбувся перехід до другого, теоретико-ідеологічного, етапу становлення науки про українську культуру. Підвищення рівня теоретичних узагальнень об'єктивно зумовлювалося загальною логікою наукового пізнання «від фактів до теорії», тоді як ідеологізація спричинялася типовим для XX ст. феноменом тоталітаризації владних режимів і сповідуваних ними вчень.

Саме із середини 1920-х рр. серед більшовицької еліти, чия влада особливо непевно почувалася на національній периферії колишньої Російської імперії, розгорнулися гострі суперечки з проблеми ставлення до українського національно-культурного відродження (теорія боротьби «двох культур» і ще відоміша концепція «азіатського ренесансу»). У контексті першої теорії, згідно з точкою зору комуністичного високопосадовця Д. Лебеда, керівна роль пролетаріату в союзі із селянством мусить виявлятися у витісненні переважно сільської української культури російською культурою міського пролетаріату, як історично більш передовою. Успереч йому інший лідер комуністів України — М. Скрипник — обстоював поміркованішу позицію: «Щоб український селянин, — писав він, — пішов за донбасівським пролетарем, у соціальному відношенні станув на бік донбасівського пролетаря, треба, щоб донбасівський пролетар станув на бік українського селянина в національному відношенні» [2, с. 377–378]. Автор другої концепції — М. Хвильовий — вважав, що саме Україні судилося стати «оазисом азіатського ренесансу», який започатковує вищу й останню епоху в історії людства — пролетарську. Покли-

канням української культури є несення світла з Азії, орієнтуючись на грандіозні досягнення Європи минулого. В обох випадках чітко простежуються два моменти: розуміння культури як самостійної цілісності, провідної щодо інших сфер життя, класово-ідеологічного фактора як найзначущішої культуротворчої сили. Вони красномовно ілюструють органічну єдність культурології та ідеології в 1920–1980-х рр.

Як наслідок цієї єдності, втіленої в академічній мережі, системі освіти, пропагандистській роботі, серед загалу «українська культура не тільки не знайшла належного їй провідного місця в Україні, але навіть не зрівнялася з російською, залишаючись далеко на другому місці, як її доважок» [5]. Офіційну позицію до її вивчення демонстрували відповідні розділи багатотомних колективних «Історії Української РСР», «Історії української літератури», «Історії українського мистецтва». Узагальнююча праця М. Марченка «Історія української культури з найдавніших часів до середини XVII століття» стати на захист національної культури не могла. Спроба надрукувати «Українську культуру» за редакцією

К. Гуслистого, М. Рильського, С. Маслова з вираженням поданням культурологічного матеріалу виявилася невдалою. Навіть протестувати було можливим лише з ідеологічної точки зору, наприклад, удаючи, що подібний стан справ, як писав І. Дзюба у відомій праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» — «це внаслідок тривалих і кричущих порушень марксизму-ленінізму в національній справі, внаслідок відходу від наукових принципів комуністичного національного будівництва» [5].

Справедливості ради відзначимо, що, попри теоретичний схематизм, намагання продемонструвати не стільки самобутність культури українського народу, скільки її близькість до культури «братнього» російського народу, радянські академічні видання мали для розвитку української культурологічної думки також і позитивне значення. По-перше, вони містили щодо кожної історичної епохи доволі розлогий розділ, присвячений виключно культурному стану України в розглядуваний період, зі змістовним фактичним матеріалом. По-друге, на відміну від культурологічних праць речників української діаспори, які зосереджували свою увагу на військовій і духовній еліті України чи її найкращих представників, історія української культури в радянському трактуванні була присвячена «безголосій більшості», себто народним масам як провідним творцям культурних надбань.

Після подій 1917–1922 рр. значна наукова діяльність здійснювалась діаспорою. Цьому значною мірою сприяла масова еміграція української інтелігенції за кордон, зокрема багатьох уже відомих науковців і просто молодих людей студентського віку, які становитимуть нове покоління дослідників української культури. Саме

в їх діяльності були закладені теоретичні підвалини сучасного розуміння української культури як своєрідного і неповторного феномену серед множини культур, що складають світову цивілізацію. Надзвичайно важливо також, що функціонування українських науково-навчальних фондаций відбувалося як складова світового гуманітарного простору. Це дозволило збагатити дослідження української культури новітніми здобутками світового наукового знання, від яких фахівці з Радянської України були відокремлені «залізною завісою».

На перший погляд, дослідження української культури в діаспорі характеризувалися доволі низькими кількісними показниками. Наприклад, у 1934–1967 рр. у 19 американських університетах було прийнято до розгляду 41 дисертацію за українознавчою тематикою, абсолютна більшість яких (34) було присвячено історії, політичним наукам, літературі та мовознавству. Прикметно, що авторами цих дисертацій були 22 українські докторанти й 19 докторантів неукраїнського походження [1, с. 142-143]. Звичайно, зазначена кількість є незрівнянно порівняно з розмахом American Studies, однак, цілком достатньою, щоб забезпечити тогочасні науково-викладацькі потреби у фахівцях-українознавцях. Одним з провідних напрямів культурологічних досліджень у діаспорі була проблематика національної ідеї. Головним методом досліджень національної культури вчених-емігрантів тривалий час залишався позитивізм, намагання наповнити точним і перевіреним фактологічним та джерельним матеріалом змістову сутність культури.

Наймасштабнішим результатом діяльності українських науковців у діаспорі стало укладання довідникової літератури, зокрема «Енциклопедії українознавства» за редакцією Володимира Кубійовича та Зенона Кузелі. Цей багатотомний компендіум, який охопив за викладом усі культурні сфери, зокрема фольклор і народне мистецтво, мову та літературу, архітектуру, театр, науку й освіту, розвиток бібліотечної та архівної справи, мистецтво (всього понад 20 позицій), було перевидано в пострадянській Україні в 1990-х рр.

Теоретичні досягнення історико-культурологічної науки в діаспорі в 1920–1980-х рр. можна підсумувати таким чином. По-перше, вийшли друком перші дійсно спеціалізовані праці з української культури — «Історія української культури», видана у Львові за редакцією І. Крип'якевича (1937) та «Українська культура: лекції за редакцією Д. Антоновича» (1940). По-друге, були з'ясовані провідні інтелектуальні впливи, які живили розвиток національної духовної традиції. У праці Д. Чижевського «Гегель у Росії» встановлено, що саме філософія цього великого німецького мислителя протягом століття (1830–1930-х рр.) виявлялася найзначущі-

шою для інтелектуалів Росії та України, хоча на Заході інтерес до Гегеля помітно згас ще в середині XIX ст. Від 1930-х рр. володарем вітчизняних інтелектуалів, як засвідчують дослідження останніх років, став інший німецький філософ — Освальд Шпенглер — адже у своєму знаменитому «Занепаді Європи» той обстоював ідею рівності всіх культур, однакових у своїй неповторності і «життєвому циклі» від виникнення до загибелі. По-третє, в працях Д. Чижевського, О. Кульчицького, І. Мірчука, В. Яніва й інших визначено особливості розвитку та функціонування української культури.

Особливу увагу приділено релігійній спрямованості української культури. У працях І. Власовського, І. Огієнка (митрополит Іларіон), А. Шептицького досліджено основні етапи розвитку християнства в Україні від прадавніх часів, обстоювалася думка, що вся українська культура — це культура християнська.

По-четверте, були визначені статус і становище української культури в мультикультурному просторі світової цивілізації. Набула подальшого розвитку думка про «межовість» української культури, яка значною мірою вплинула на волелюбність українського люду. Ця думка вперше наводиться в працях представників духовного і світського станів «руського народу» з кінця XVI ст. В останній редакції (І. Лисяк-Рудницький «Україна між Сходом і Заходом») ця особливість країни постає унікальним культуротворчим чинником, здатністю її культури поєднувати найкращі здобутки східних і західних культур.

Звичайно, ідеологічне напруження існувало і в українській діаспорі і виявилось в широкому спектрі — від самореференційних згадок «про культуру європейських народів, до яких належить і український народ» [10], у Д. Антоновича до цілісних концепцій. Передусім, розвинули ідею культуротворчої місії України щодо сусідніх народів, відверті натяки на яку можна знайти, зокрема, в концепції «Київ — другий Єрусалим» середньовічної киеворуської доби, «Книгах буття українського народу», складених М. Костомаровим у другій чверті XIX ст., публіцистичних працях М. Грушевського межі XIX–XX ст. Найактивніше цю ідею обстоював І. Огієнко, починаючи з невеличкої науково-популярної брошури «Українська культура», яка, власне, є першим спеціальним виданням, присвяченим вітчизняним культурним скарбам (1918). Також одним з донині актуальних, але водночас дискусійних здобутків культурологічної думки діаспори є концепція пригноблення української культури російською, пізніше радянською культурою, викладена Є. Маланюком («Малоросійство»).

Проте, на нашу думку, ідеологічна конфронтація більшою мірою стосувалася націософської, історичної та політологічної сфер, ніж власне культури, а найзагостреніших проявів вона набула переважно в другій чверті XX ст. за першого, найрадикальніше на-

лаштованого покоління діаспорних митців і слабнула в кожного наступного.

Помітні теоретичні успіхи досліджень з української культури супроводжувалися помітно меншими досягненнями у сфері їх професіоналізації як самостійної академічної дисципліни. Показовим свідченням цього є «Українська культура» за редакцією Д. Антоновича. З одного боку, автори уявляли собі вивчення культури через зібрання окремих наукових дисциплін — «як історія філософії, історія релігії або історія церкви, історія освіти, історія мови, історія літератури, історія музики і т. д.», з іншого — зробили перші кроки на шляху відокремлення предмета культурологічного дослідження від предмета інших наук. Ідеться про етнографію, що вивчає «всі галузі культури мас народних»; історію України, яка продовжує студіювати «деякі галузі суспільної культури, як політичний розвій, розвій економічних і суспільних відносин, розвій держави і державних установ тощо» [10], а також історію літератури. Остання, як засвідчував вступ М. Грушевського до багатотомної «Історії української літератури», усталювалась як академічна дисципліна через відхід від своєї первинної філологічної основи, зокрема під впливом еволюціоністських теорій культури [3].

Особливої інтенсивності наукові дослідження вітчизняної культури набули в 1990–2000-і рр. Завдяки дослідженням А. Бичко, В. Горського, М. Дяченка, Я. Ісаєвича, С. Кримського, В. Крисаченка, В. Лісового, Н. Мозгової, В. Нічик, І. Огородника, М. Русінова, М. Ткачук, В. Шейка та ін. було суттєво поглиблене розуміння особливостей, основних етапів розвитку, духовних джерел, інституційних проявів української культури.

Стає можливим завершення професіоналізації цих досліджень з української культури завдяки їх упровадженню в тематику поважних академічних установ — таких як Національний науково-дослідний інститут українознавства (ННІДУ), Інститут культурології, Інститут філософії, Інститут національної пам'яті, Український центр культурних досліджень. Водночас, виникає проблема відсутності єдиного координаційного центру, адже всі названі установи мають різну відомчу підпорядкованість і здебільшого вивчають українську культуру на рівні окремого підрозділу.

Прикметною особливістю сучасних культурологічно-українознавчих студій, як, імовірно, сучасного етапу в цілому, є фундаментальність. Усталені в підґрунті української культури провідні принципи, які в різні епохи реалізувалися у варіативних образах і засобах, розглядаються нині як прояв універсально-цивілізаційних категорій. Приміром, у національній специфікації визначається розроблюваний ще одним із найвідоміших філософів ХХ ст. М. Гайдеггером символіко-тематичний ряд: Дім-Поле-Храм [8-9]. Найвагоміші теоретичні результати сучасних досліджень

узагальнено в ґрунтовній і багатолікстрованій «Історії української культури» в п'яти томах, видання якої триває з початку 2000-х рр. З 2007 р. всі спеціалізовані дослідження з української культури формалізовані в новій науковій спеціальності «українська культура», за якою присуджуються наукові звання переважно в галузі культурології.

Однак дотепер суперечливим залишається теоретико-методологічне підґрунтя нової спеціальності. Ми вбачаємо тут, принаймні, дві принципові проблеми — деідеологізації наявної теоретичної спадщини та вчасної рецепції пілотних здобутків світового науково-філософського знання. На початку ХХІ ст. неможливо розбудувувати наукову роботу на уявленнях про те, що українська національна культура розвивається безперервно як історична цілісність, маючи своїми джерелами дохристиянські часи і набуваючи повноти та творчої самореалізації в цінностях національної самосвідомості, процесах національного відродження та державотворення, як це роблять фахівці з відділу культури ННДІУ. Адже у світі запанували мультикультурні, полілінійні моделі культурної еволюції, значно адекватніші для строкатого вітчизняного культурного середовища, розвиваються постколоніальні візії, доречніші для визначення специфіки української культурної «межовості», ніж застарілі погляди на Україну «між Сходом і Заходом». Звичайно, маємо непоодинокі приклади сучасних навчальних і наукових розробок, наприклад, «Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст.» Я. Грицака, високо поцінований західними дослідниками за «оновлене космополітичне бачення України» (*refreshingly cosmopolitan vision of Ukraine*) [11]. На жаль, вони не є домінуючими в пострадянському культурологічному науковому співтоваристві України.

З початку періоду незалежності історія української культури викладається у вищих навчальних закладах, здійснюється підготовка фахівців за спеціальністю «Культурологія». Видано кілька десятків підручників і навчальних посібників з культурології, історії та теорії культури. Один з найкращих зразків навчальної українознавчо-культурологічної літератури демонструє 700-сторінковий «Нарис історії культури України» академіка Мирослава Поповича (2-е вид., К., 2001), який також спромігся викласти історію української культури в контексті загальнокультурних тенденцій розвитку світової цивілізації.

Проте навчальний статус історії української культури остаточно не з'ясований — або як частина курсів «Культурологія», «Історія світової культури», або як окрема дисципліна. Хоча з 2009/2010 навчального року переважає другий, як на нас, доречніший підхід, гарантувати його послідовність, захищеність від політичної кон'юнктури ніхто не може. Другорядність культурологічної під-

готовки в навчальних планах українських ВНЗ засвідчує відсутність окремих кафедр культурології, які створено переважно в спеціалізованих вищих навчальних закладах.

Утім, зазначені проблеми в історичній ретроспективі не заперечують головного. Маємо на увазі факт виокремлення наукових досліджень з української культури в XIX–XXI ст., яке ми поділили на три етапи. На першому, аматорсько-протоакадемічному, етапі в XIX — на початку XX ст. культурологічні дослідження почали відокремлюватися від історичних і літературознавчо-фольклористичних студій. Їх змістове наповнення в основному відбулося на другому, теоретико-ідеологічному, етапі в 1920–1980-і рр. Саме тоді, незважаючи на значну ідеологічну заангажованість як радянських фахівців, так і речників української діаспори, вдалося зібрати репрезентативний фактичний матеріал з культури України та концептуально його оцінити. На третьому, фундаментальному, етапі в 1990–2000-і рр. відбувається як формальне й інституційне оформлення окремої наукової спеціальності — «українська культура», так і завершення розбудови її наукових підвалин.

Вирішення теоретико-методологічних проблем, які виникають у цьому процесі, розглядаємо як завдання для подальших досліджень. Так само важливим уявляється уточнення ролі і місця наукових досліджень з української культури в системі культурологічного знання, адже навіть на рівні переліку наукових спеціальностей «українська культура» віднесена до декількох галузей знань.

Список літератури

1. Винар Л. Українознавчі дисертації в американських університетах / Любомир Винар // Український історик. — 1968. — № 1-4. — С.141–145.
2. Горський В. С. Історія української філософії : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / В. С. Горський, К. В. Кислюк. — К. : Либідь, 2004. — 488 с.
3. Грушевський М. С. Історія української літератури. В 6 т. 9 кн. Т. 1 [Електронний ресурс] / М. Грушевський; упоряд. В. В. Яременко ; приміт. Л. Ф. Дунаєвської. — К. : Либідь, 1993. — Режим доступу : <http://litopys.org.ua>. — Назва з екрана.
4. Грушевський М. С. На Новий рік / М. С. Грушевський // Твори. У 50 т. — Л. : Світ, 2005. — Т. 2. Сер. «Суспільно-політичні твори (1907–1914)». — С. 95–105.
5. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? [Електронний ресурс] / І. Дзюба. — Режим доступу: <http://litopys.org.ua>. — Назва з екрана.

6. Драгоманов М. П. Шевченко, українофіли й соціалізм / М. П. Драгоманов // Вибране. «...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні». — К. : Либідь, 1991. — С. 327–429.
7. Костомаров Н. И. Об историческом значении русской народной поэзии / Н. И. Костомаров // Костомаров М. И. Слов'янська міфологія. Вибр. праці з фольклористики і літературознавства. — К. : Либідь, 1994. — С. 44–200.
8. Кримський С. Б. Під сигнатурою Софії : [монографія] / С. Б. Кримський. — К. : Києво-Могилян. акад., 2008. — 367 с.
9. Кримський С. Б. Цивілізаційний розвиток людства / С. Б. Кримський, Ю. В. Павленко. — К. : Фенікс, 2007. — 316 с.
10. Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича [Електронний ресурс] / упор. С. В. Ульяновська ; вступ. ст. І. М. Дзюби ; перед. слово М. Антоновича ; додатки С. В. Ульяновської, В. І. Ульяновського. — К. : Либідь, 1993. — Режим доступу: <http://litopys.org.ua>. — Назва з екрана.
11. Hagen von M. Empires, Borderlands, and Diasporas: Eurasia as Anti-Paradigm for the Post-Soviet Era [Електронний ресурс] / Mark von Hagen // The American Historical Review. — Vol. 109 (april 2004). — Режим доступу до журн.: <http://www.historycooperative.org/journals/ahr/109.2/hagen.html>.

Надійшла до редколегії 24.11.2010 р.